

DARIUSZ LIBIONKA*, BARBARA ENGELKING**

20 lat rocznika „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2005–2025

Idea i pierwszy numer

Pomysł wydawania – w ramach działalności Centrum Badań nad Zagładą Żydów powołanego przy Instytucie Filozofii i Socjologii PAN – pisma naukowego dotyczącego Holokaustu powstał latem 2004 r. Samo Centrum skupiające badaczy różnych dyscyplin powstało rok wcześniej, w lipcu 2003 r. Pismo, zaplanowane jako rocznik, miało być miejscem prezentacji wyników badań naukowych w Polsce, w tym również zespołu badawczego CBnZZ, i poza jej granicami, wymiany poglądów, dyskusji w obrębie różnych dziedzin nauki, polemik. Temu służyć miało podejmowanie w sposób krytyczny budzących emocje tematów i wprowadzanie do obiegu nieznanych lub pomijanych dotąd z różnych powodów źródeł. Interdyscyplinarność narzucała się w sposób naturalny. Trzon zespołu redakcyjnego tworzyli bowiem psycholog (Barbara Engelking, IFiS PAN), dwóch historyków (Dariusz Libionka, Instytut Historii PAN, później IFiS PAN, i Jan Grabowski, Uniwersytet w Ottawie) i literaturoznawca (Jacek Leociak, Instytut Badań Literackich PAN). Brak doświadczenia w prowadzeniu tego rodzaju przedsięwzięcia nadrabiany był entuzjazmem i poczuciem misji, choć dla każdego z członków redakcji rozumianej nieco inaczej. Udało nam się pozyskać życzliwość dyrekcji IFiS, oraz środki potrzebne do wydania jednego numeru (Task Force for International Cooperation On Holocaust Education, Remembrance and Research i Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego). A także, co nie jest bez znaczenia, zdobyć zaufanie uznanych autorytetów i badaczy, którzy wyrazili zgodę na wejście do Rady Programowej pisma. Byli to: ks. Michał Czajkowski, Michał Głowiński, Israel Gutman, Jan Jagielski, Szymon Rudnicki, Paweł Śpiewak, Nechama Tec, Jerzy Tomaszewski, ks. Romuald Jakub Weksler-Waszkineł, Feliks Tych. Dla sukcesu przedsięwzięcia kluczowa była rola Jakuba Petelewicza, który został sekretarzem redakcji. Nieoceniona była pomoc kierownictwa IFiS PAN i jego kolejnych dyrektorów: prof. Henryka Domańskiego i prof. Andrzeja Rycharda.

* Dr hab. Dariusz Libionka, prof. IFS PAN (libion@wp.pl), Centrum Badań nad Zagładą Żydów Instytutu Filozofii i Socjologii PAN

** Prof. dr hab. Barbara Engelking (bengelki@ifispan.edu.pl), Centrum Badań nad Zagładą Żydów Instytutu Filozofii i Socjologii PAN



Ryc. 1. Okładka pierwszego numeru „Zagłady Żydów. Studia i Materiały”
wydanego w roku 2005

We wstępie do pierwszego numeru, który ukazał się pod koniec 2005 r., pisaliśmy: „Od początku lat osiemdziesiątych dzieje polskich Żydów, w tym również najtragiczniejszy ich okres, jakim jest dokonane przez Niemców ludobójstwo, są istotnym fragmentem polskiej historii. Z roku na rok pojawiają się nowe teksty naukowe poświęcone Zagładzie. Są to zarówno tłumaczenia prac zagranicznych, jak również coraz liczniejsze książki i artykuły autorów polskich. Odbývają się liczne konferencje, organizowane często we współpracy krajowych i zagranicznych instytucji naukowych, których przedmiotem jest albo sama Zagłada, albo tematy wojenne i okupacyjne, wśród których eksterminacja Żydów stanowi aspekt niezwykle istotny. Okazuje się również, że kontakty między historykami polskimi a zagranicznymi [niemieckimi, amerykańskimi a przede wszystkim izraelskimi] sprowadzają się, z zachowaniem różnic i odmienności wynikających ze specyfiki i zaawansowania badań w danym kraju, do merytorycznej wymiany po-

glądów z pominięciem resentymentów i nastawień ideologicznych. Mimo że perspektywa powszechnej zgody, nawet ograniczonej tylko do środowiska historyków, na wzięcie w nawias kontekstu politycznego jest nadal, z różnych zresztą powodów, stosunkowo odległa [vide: dyskusja o zbrodni w Jedwabnem wyzwalająca potężny ładunek lęków i emocji paraliżujących działalność poznawczą czy formułowane ostatnio w formie kategorycznej żądania prowadzenia przez państwo polityki historycznej], to w przeszłość zdaje się odchodzić ciężąca nad naszym życiem naukowym doktryna podporządkowania badań naukowych bieżącej polityce państwa i oczekiwanie od badaczy „dawania odporu” rzeczywistym czy wymagowanym w świadomości takich czy innych decydentów zagrożeniom.

Na szczęście, gdyż wiele jest do odrobienia. Nienormalne warunki panujące w PRL – niesprzyjający klimat polityczny, istnienie cenzury, brak roboczych kontaktów z historiografią zachodnią, zerwanie ciągłości w krajowych badaniach nad Zagładą spowodowane destrukcyjną działalnością w roku 1968 i następnych – wszystko to spowodowało zastój i marginalizację polskich badań nad losem Żydów w drugiej wojnie światowej. Z tych samych względów – poza wąskim gronem specjalistów – Polskę ominęły najważniejsze spory dotyczące genezy i realizacji „ostatecznego rozwiązania”. W tym samym okresie badania zagraniczne, dotyczące zarówno sprawców jak i ofiar, uległy pogłębieniu i intensyfikacji zarówno na gruncie socjologii, jak i historii. Nie znaczy to bynajmniej, że nie ma miejsca czy zapotrzebowania na polskie badania. Od lat koncentrują się one, z powodów równie oczywistych, co koniecznych [waga tematu, dostępność źródeł], głównie wokół trudnej do jednoznacznego opisanie kategorii *bystanders*, którą w języku polskim, w dużym uproszczeniu, zamyka się w pojęciu „świadkowie”. Jak pokazuje doświadczenie wyniesione z okresu PRL oraz debata wokół zbrodni w Jedwabnem, materia to niezwykle skomplikowana i delikatna, a zarazem słabo rozpoznana, co powoduje, że przez wielu przyjmowana bywa niechętnie i z ogromnymi oporami.

Niemniej w ciągu ostatnich kilkunastu lat następuje zmiana w podejściu do tematu Zagłady i wiążącej się z nią nierozzerwalnie problematyki stosunków polsko-żydowskich. Dążenie do zmiany paradygmatu naukowego jest nie tylko skutkiem przezwyciężenia różnego typu ograniczeń i zależności, ale przede wszystkim wymusza je pojawienie się nowych lub przez lata ignorowanych źródeł, które prowokują do stawiania nowych pytań i wymagają nowego sposobu narracji. Nie bez znaczenia jest również i to, że do głosu dochodzi nowe pokolenie badaczy [studentów, doktorantów, młodych pracowników naukowych] kształcących się w różnych ośrodkach naukowych pod okiem przedstawicieli średniego i starszego pokolenia badaczy. Warto nie zmarnować tego potencjału badawczego i ogromnego zainteresowania historią tego fragmentu wspólnej przeszłości. Pojawia się nadzieja zarówno na pogłębienie dyskursu naukowego, tematycznie związanego z eksterminacją Żydów i stosunkami polsko-żydowskimi, a przede

wszystkim wyjście poza tradycyjną polemikę między podejściem krytycznym i apologetycznym.

„(...) Celem naszego wydawnictwa jest próba zagospodarowania istotnej luki na rynku wydawniczym. W naszym przekonaniu tego rodzaju inicjatywa wychodzi na przeciw zarówno zapotrzebowaniu odbiorców, jak i potrzebie stworzenia forum dla zajmujących się tą tematyką badaczy reprezentujących różne dyscypliny naukowe. Kładziemy nacisk na interdyscyplinarność – kompletnym nieporozumieniem jest bowiem głoszenie prymatu socjologii nad historią i odwrotnie w analizach nad okupacyjną rzeczywistością. Pismo adresowane jest nie tylko do grupy badaczy zajmujących się Zagładą, lecz także do studentów i wszystkich zainteresowanych tym tematem. Eksterminacja polskich Żydów czy dokonany na ziemiach polskich mord Żydów europejskich nie dokonywała się w społecznej czy politycznej próżni – jest fragmentem historii drugiej wojny światowej, który miał zarówno bezpośrednie i długofalowe skutki dla dziejów Polski”.

Każdy z tomów miał w założeniu mieć formułę monograficzną, co wiązało się z koniecznością zamawiania artykułów o określonej tematyce. Pierwszy numer, o objętości 363 stron, dotyczył stosunków polsko-żydowskich w okresie niemieckiej okupacji. Wypełniły go głównie prace członków CBNZZ. W dziale głównym (*Studia*) znalazły się m.in. omówienia literatury socjologicznej i historiografii, jak i studia poświęcone zagadnieniom szczegółowym. Wyróżnić tu należy tekst Aliny Skibińskiej i Jakuba Petelewicza *Udział Polaków w zbrodniach na Żydach na prowincji regionu Świętokrzyskiego*, będący pionierskim rekonesansem badawczym w udostępnianej od niedawna dokumentacji powojennych śledztw i procesów z tzw. dekretu sierpniowego Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego. Po raz pierwszy pojawiło się tutaj charakterystyczne później dla badań związanych z CBNZZ podejście oraz eksploracja nowych źródeł. Tekst został przedrukowany niebawem we wiodącym wydawnictwie poświęconym tematyce Holocaustu „Yad Vashem Studies”. Z kolei tekst autorstwa redaktora naczelnego (Dariusz Libionka) *Apokryfy z dziejów Żydowskiego Związku Wojskowego i ich autorzy* zwiastował przewrót w traktowaniu historii powstania w getcie warszawskim, możliwy dzięki dekonstrukcji stworzonych w PRL, w oparciu o spreparowane źródła, narracji dotyczących historii ŻZW, a także wspierających go jakoby polskich organizacji konspiracyjnych. W dziale zawierającym prezentację źródeł (*Materiały*), obok nieznanych listów historyka getta warszawskiego Emanuela Ringelbluma pisanych w ukryciu na przełomie 1943–1944, znalazły się wywiady przeprowadzone przez członków redakcji z trzema badaczami będącymi zarazem świadkami historii (Izraelem Gutmanem, Jerzym Tomaszewskim i Feliksem Tychem). Obok recenzji uznanych za ważne pozycji wydanych w kraju i za granicą pojawiły się omówienia zagranicznej literatury przedmiotu (z Francji, Izraela, USA, Austrii, Wielkiej Brytanii). Osobne miejsce przeznaczyliśmy

na wypowiedzi o charakterze eseistycznym, a także prezentujące osobisty punkt widzenia (*Punkty widzenia*), oraz na omówienia ekspozycji muzealnych i programów edukacyjnych (*Wydarzenia*).

Układ rocznika z wyodrębnieniem na *Studia, Materiały, Warsztaty badawcze, Punkty widzenia, Recenzje*, pozostał w kolejnych latach niezmienny. W tomie drugim pojawiły się dwa nowe działy: *Sylwetki* – zawierające biografie postaci historycznych, a z czasem studia poświęcone badaczkom i badaczom zagłady, oraz dział *Curiosa*, gdzie trafiały omówienia kontrowersyjnych, a czasem szkodliwych, z naszego punktu widzenia inicjatyw i publikacji.

Pierwsze dziesięć lat

Na łamach pisma ukazało się około tysiąca różnego typu publikacji. W tym artykule przedstawimy – siłą rzeczy skrótowo – charakterystykę kolejnych numerów pisma oraz wybranych publikacji.

Wydanie drugiego tomu zbiegło się z dwudziestą rocznicą publikacji pamiętnego eseju Jana Błońskiego pt. *Biedny chrześcijanin patrzy na getto*. Analizę tekstu po latach przeprowadził Michał Głowiński, wskazując na jego zadziwiającą aktualność. Dominującym tematem numeru była problematyka kolaboracji i próby powojennych rozliczeń dokonywane w Polsce i Izraelu. Publikowaliśmy teksty o losach pracowników polskojęzycznego „Nowego Kuriera Warszawskiego”, a z drugiej strony przedstawialiśmy kilka przypadków żydowskiej kolaboracji. Szczególną uwagę zwróciło studium Janusza Marszałca na temat przebiegu i okoliczności skrytobójczego mordu pracowników Wydziału Informacji Biura Informacji i Propagandy KG Armii Krajowej, dokonanego w czerwcu 1944 roku przez zakonspirowaną grupę kontestującą politykę Państwa Podziemnego (*Morderstwo na Makowieckich i Widerszału. Stara sprawa, nowe pytania, nowe wątpliwości*). W dziale *Materiały* znalazły się raporty polskiego ambasadora przy Watykanie zawierające sprawozdania z rozmów z Piusem XII z przełomu 1942–1943, przedstawiające w nowym świetle politykę watykańskiej dyplomacji wobec okupowanej Polski, nieznane pamiętniki ziemianina z okolic Treblinki oraz raporty agenta z getta warszawskiego z wiosny 1942 r.

Numer trzeci poświęcony był zagładzie żydowskich społeczności na prowincji oraz sytuacji Żydów po zakończeniu wojny, który to temat za sprawą publikacji i upamiętnień (m.in. Józefa Kurasia w Zakopanem) powracał w tym okresie w debacie publicznej. Zagadnienia tego dotyczyło studium autorstwa lubelskiego historyka Adama Kopciowskiego na temat przemocy wobec Żydów w latach 1945–1947, zawierający oprócz omówienia kolejnych incydentów analizę podłoża i kontekstu tych zjawisk.

W 2008 r., w czwartym numerze pisma, po raz pierwszy podjęliśmy inny eksplorowany w mediach temat: skomplikowane zagadnienia związane z pomocą Żydom.

Problematyka ta bliska była zainteresowaniom większości członków redakcji, stąd duża liczba tekstów ich autorstwa. Punktem wyjścia był krytyczny namysł redaktora naczelnego nad polskim piśmiennictwem naukowym, pokazujący tendencje i uwarunkowania polityczne mające wpływ na traktowanie tego zagadnienia, które pomimo upadku komunizmu okazały się nadzwyczaj trwałe. Artykuł Jana Grabowskiego *Ratowanie Żydów za pieniądze – przemysł pomocy* był pierwszą próbą opisanego tego marginalizowanego w dominującej narracji zjawiska, stając się punktem obniesienia dla kolejnych badaczy. Obok zamieściliśmy również stanowisko prezentującego inne podejście historyka z IPN Grzegorza Berendta, a także wielowątkową analizę autorstwa Joanny Tokarskiej-Bakir na temat złożonych relacji między ratującymi a ukrywanymi na podstawie korpusu powojennych relacji. Tematu tego dotyczyła większość publikowanych w numerze tekstów, materiałów źródłowych, recenzji i omówień.

Kolejny, piąty, tom zogniskowany był wokół problematyki kościelnej. Pojawiły się tu studia na temat postaw polskiej hierarchii kościelnej wobec Zagłady, z omówieniem problemów bazy źródłowej (Dariusz Libionka) i w pierwszych latach po zakończeniu wojny (Bożena Szaynok, Arieł Kochavi). Drugim kompleksem zagadnień były działania, zaniechania i uwikłania Piusa XII i dyplomacji watykańskiej w okresie II wojny światowej, które zostały zaprezentowane z różnych punktów widzenia przez historyków i teologów, w tym również apologetów. Spośród publikacji dotyczących innych tematów uwagę zwracało studium Marcina Zaremby *Gorączka szabru*, stanowiące fragment przygotowywanej przez niego wówczas do druku książki *Wielka Trwoga*.

Główne publikacje z tomu szóstego ogniskowały się wokół instrumentalizacji Zagłady i „kiczu holokaustowego” w literaturze, sztuce, filmie, mediach. Jacek Leociak w swoim artykule, analizując postmodernistyczny dyskurs o Zagładzie, poruszył delikatną kwestię nadużyć i rozmaitych intelektualnych mielizn obecnych w tych narracjach. Wskazywał na problemy takie jak granice wolności w interpretowaniu faktów historycznych czy deformacje relacji między dyskursem a rzeczywistością. W tym samym numerze Aleksandra Ubertowska pisała o krzepiącej mocy kiczu, a Agnieszka Haska przeanalizowała książki, które zyskały rozgłos, by następnie zostać uznane za całkowicie nieprawdziwe (Binjamin Wilkomirski, Mischa Defonesca) lub podkoloryzowane (Herman Rosenblatt). Przypadki te wywołały pytania o relacje między pamięcią a wyobraźnią, prawdą a fikcją, a także motywacje do przywłaszczenia sobie tożsamości ocalałego i złamania paktu autobiograficznego.

W numerze siódmym z 2011 r. centralnym tematem było postrzeganie i taktowanie Żydów przez członków organizacji konspiracyjnych (Narodowe Siły Zbrojne, Armia Krajowa i Armia Ludowa). Było to przedstawiane na szerszym tle rekonstrukcji kilkunastu krwawych incydentów pojawiających się podczas prowadzonych przez członków redakcji i innych badaczy kwerend w coraz bardziej dostępnych archiwach Instytutu Pamięci

Narodowej. Szczególnie nośny był solidnie udokumentowany źródłowo artykuł Joanny Tokarskiej-Bakir i Aliny Skibińskiej o zbrodniach dokonywanych na ukrywających się Żydach przez legendarny oddział partyzancki na Kielecczyźnie, które po wojnie stały się przedmiotem śledztw i procesów, a także znajdowały odbicie w literaturze wspomnieniowej („*Barabasza*” i *Żydzi. Z historii oddziału AK „Wybraniec*”).

Numer 8 (2012) zawierał specjalny blok materiałów poświęconych 70. rocznicy rozpoczęcia przez nazistów masowej eksterminacji Żydów w Generalnym Gubernatorstwie noszącej kryptonim „Akcja Reinhardt”, w tym nietłumaczony dotąd na język polski reportaż Racheli Auerbach *Na polach Treblinki*, napisany w 1946 w języku jidysz. Ważnym tekstem było studium Caroline Sturdy Colls o prowadzonych przez nią badaniach archeologicznych na terenie byłego obozu zagłady w Treblince. W numerze znalazły się także artykuły na temat obozów pracy przymusowej (Anna Ziółkowska) czy dylematów moralnych związanych z ukrywaniem Żydów (Justyna Kowalska-Leder). W związku z Rokiem Korczaka w dziale *Materiały* przedstawiliśmy nigdy wcześniej nie publikowany zespół listów pisanych w Domu Sierot w latach 1940–1941.

W numerze 9 z 2013 r. skupiliśmy się na temacie źródeł wykorzystywanych w badaniach nad Zagładą. Problematyki tej dotyczyły studia o snach (Barbara Engelking), archiwach historii mówionej (*Piotr Filipkowski*) oraz piśmiennictwie religijnych Żydów (Havi Drefus). Ważne były także kwestie powojennych rozliczeń w Polsce (teksty Aleksandra Prusina oraz Andrew Kornblutha). Z okazji 70. rocznicy powstań w gettach i obozach zamieściliśmy również specjalny blok materiałów – opracowanie napisane przez komendanta ŻOB Icchaka Cukiermana „Antka” oraz zapiski Chajki Klinger, członkini Haszomer Hacair w Będzinie.

Wydany w 2014 r. tom 10 ukazał się w podwójnej objętości (ponad tysiąc stron). Złożyło się na niego kilkadziesiąt różnego typu tekstów. Był to powrót do szczególnie bliskiej członkom redakcji problematyki warszawskiej. Otwierające studium oparte na materiałach z archiwum IPN Jana Grabowskiego podejmowało na nowo sprawę okoliczności wykrycia bunkra, w którym ukrywał się historyk Emanuel Ringelblum, a także opisywało mechanizm wyłapywania Żydów, w którym większą niż dotąd przypuszczano rolę odgrywała złożona z Polaków policja kryminalna. W dziale *Materiały* znalazły się dokumenty dotyczące wykorzystywania w działaniach przeciwko Żydom Polskiej Policji, tzw. granatowej. Wojciech Rappak omawiał z kolei zawartość raportów emisariusza Jana Karskiego złożonych przez niego w Londynie oraz demistyfikował przebieg i cel jego misji, sprowadzanej, niezgodnie ze stanem faktycznym, do kontekstu żydowskiego. Był też tekst Ewy Cuber-Strutyńskiej wskazujący na niejasności dotyczące okoliczności przybycia do obozu koncentracyjnego w Auschwitz Witolda Pileckiego, a także zawartości jego raportów. Elżbieta Janicka pisała o symbolicznej topografii terenu dawnego getta, Marcina Zaremba o obrazach Zagłady w listach niemieckich żołnierzy, a Katarzyna

Kuczyńska-Koschany o języku Hitlera. Nie mogło też zabraknąć podsumowań publikacji naukowych w różnych obszarach nauki.

We wstępie do tego numeru pisaliśmy: „Dramat Zagłady rozegrał się na oczach aryjskich sąsiadów, mieszkańców tysięcy mniejszych i większych miejscowości, w sposób okrutny, publiczny, jawny – niemogący nikogo pozostawić obojętnym. Próby zepchnięcia lub oswojenia tego tematu trwały właściwie od zakończenia wojny, nie tylko z powodu istnienia cenzury. Po przełomie 1989 r. okazało się, że były to działania bezskuteczne, gdyż pytania dotyczące postaw i zachowań Polaków wobec wymordowania polskich Żydów powróciły, by stać się jednym z najbardziej zapalnych, polaryzujących i instrumentalizowanych tematów w debacie publicznej. Problemem zaogniającym kolejne odsłony tej debaty jest fakt, iż Zagłada jest jednym z niewielu aspektów polskiej historii studiowanych przez kolejne pokolenia międzynarodowych badaczy. Innymi słowy, wymordowanie polskich Żydów i jego kontekst stanowią pryzmat, przez który większość zainteresowanych historią cudzoziemców postrzega Polskę i jej historię. A to, co widzą, z trudem przystaje do polskiej pamięci”. Byliśmy też świadomi niemożności przecięcia powielanych powszechnie uproszczeń i nadużyć na tym polu będących skutkiem działalności różnych grup interesu, i niestety, niektórych instytucji państwowych. Diagnoza była raczej pesymistyczna: „Pomimo podźwignięcia z impasu i izolacji badań nad Zagładą w Polsce okazuje się, że przed polskimi badaczami stoi ogrom zadań i wyzwań. Bogate i wciąż nie do końca rozpoznane zasoby polskich archiwów dają gwarancję, że kolejne pokolenie badaczy nadal będzie zmagало się z podstawowymi problemami interpretacji i reinterpretacji historycznej. Niestety, w dalszym ciągu pomimo profesjonalizacji procedur naukowych i przyrostu wiedzy w dyskursie publicznym dominuje albo egzaltacja (...), albo skłonność do upraszczania i instrumentalizowania problematyki Zagłady, niewiele różniąca się, niezależnie od intencji przyświecających ich rzecznikom, od praktyk wypracowanych w PRL”. Mieliśmy nadzieję, że „za dziesięć lat, kiedy będziemy podsumowywać kolejne roczniki pisma, sytuacja ta będzie wyglądać inaczej”.

Trudne lata 2015–2025

We wstępie do tomu wydanego w 2015 r. po raz pierwszy pojawiły się odniesienia do sytuacji politycznej w Polsce i zagrożeń, jakie niosła za sobą trwająca od kilku lat „licytacja patriotyczna”, a przede wszystkim zapowiedzi wzmożenia „polityki historycznej”, co naszym zdaniem stanowiło realne zagrożenie dla wolności badań naukowych w obszarze historii. Wskazywała na to instrumentalizacja sprawy zbrodni w Jedwabnem w kampanii prezydenckiej. Żegnaliśmy również będących niekwestionowanymi autoritetami moralnymi, a przede wszystkim autorami pionierskich publikacji historycznych, Władysława Bartoszewskiego i Feliksa Tycha, członka Rady Programowej i przyjaciela redakcji. Spośród tekstów opublikowanych w tym tomie wyróżnia się artykuł

socjolożki Karoliny Panz, poszerzający, w oparciu o niewykorzystywaną wcześniej bazę źródłową, wiedzę o antyżydowskiej przemocy na Podhalu w latach 1945–1947. Zamieściliśmy również przygotowane specjalnie dla nas teksty badaczy zagranicznych o prześladowaniu Żydów i reakcjach „aryjskiego otoczenia” w Holandii, Belgii i we Francji, a także tekst źródłowy o działalności batalionów niemieckiej policji w okupowanej Polsce. Kolejny tom przynosił również artykuły historyków zagranicznych – izraelskich i niemieckich, w tym badaczy młodego pokolenia Stephana Lehnstaedta (o postrzeganiu prześladowań Żydów przez Niemców w Warszawie) i Kathariny Friedli o powojennych rozliczeniach w Niemieckiej Republice Demokratycznej.

W wielu tomach pojawiały się publikacje oryginalnych ocen zurowanych w PRL materiałów źródłowych. W 2017 r. były to często przywoływany w literaturze przedmiotu dziennik z Łukowa, pisany w okresie akcji deportacyjnych jesienią 1942 r., i zawierająca drastyczne szczegóły powojenna relacja dotycząca osady Zakrzówek na Lubelszczyźnie w opracowaniu Aliny Skibińskiej. Teksty te były punktem wyjścia do analizy praktyk cenzorskich, ale też polityki prowadzonej przez redakcje wydawnictw naukowych. Wyróżniał się również tekst o neofitach w okupowanym Krakowie (Martyna Grądzka-Rejak).

W tomie 14 (2018) pojawiło się kilka tekstów członków reakcji zawierających nowe ustalenia w dobrze opisanych, jak się wydawało, kwestiach. Barbara Engelking przedstawiła traktowanie ukrywających się Żydów przez podziemie komunistyczne w Warszawie. Okazało się też (Dariusz Libionka), że konspiracyjne sądownictwo specjalne wydało więcej wyroków na prześladowców Żydów aniżeli dotąd przyjmowano. Kontynuację tej tematyki stanowiły materiały opublikowane rok później, a dotyczące wyroków wydawanych przez sądownictwo Komendy Głównej Armii Krajowej.

We wstępie do 15 tomu w obliczu fatalnego klimatu w życiu naukowym zrezygnowaliśmy z jakiegokolwiek świętowania, pisaliśmy, że wypełnić by go mogły wyłącznie teksty o nadużyciach i kolejnych próbach upolitycznienia działalności naukowej w interesującym nas obszarze. Ostatecznie na tematykę wiodącą wybraliśmy religijny kontekst Zagłady. Teksty poświęcone były nieznaną szerzej działalności rabinów i myślicieli religijnych w obliczu prześladowań i masowej eksterminacji. Był to też pierwszy tom wydany bez Jana Grabowskiego, który zdecydował się na opuszczenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów i redakcji z powodu pogłębiających się rozbieżności w podejściu do badanej tematyki, które dały o sobie znać podczas finalizacji i dyskusji wokół projektu badawczego *Dalej jest noc. Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*.

Kolejny tom – 16 – wydany w 2020 r. był przygotowany we współpracy z pracownikami Centrum Badań Żydowskich Uniwersytetu Łódzkiego, w powstał 75. rocznicę likwidacji łódzkiego getta (Ewa Wiatr i Adam Sitarek). Publikowaliśmy m.in. wspomnienia Mariana Turskiego oraz szereg studiów i materiałów źródłowych i innych doty-

czących historii łódzkich Żydów w okresie niemieckiej okupacji, materiały o badaczach i badaczkach obozu zagłady w Chełmnie, a także polityce historycznej PRL (Andrzej Czyżewski).

Spośród innych tekstów z tego tomu najbardziej nośny i najszerzej czytany okazał się artykuł Sławomira Poleszaka z lubelskiego oddziału IPN zawierający istotną korektę biografii jednego z najbardziej rozpoznawalnych „żołnierzy wyklętych” – Józefa Franczaka ps. „Lalek”. Poleszak, współautor monumentalnego *Atlasu polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956*, na podstawie drobiazgowej analizy źródeł dowiódł, że jednym z powodów ukrywania się bohatera tekstu przed komunistycznym aparatem bezpieczeństwa do 1963 r. były jego działania wymierzone w ukrywających się Żydów i pomagających im Polaków. Ten bardzo obszerny artykuł nie miał szans ukazania się w integralnej formie w żadnym innym piśmie naukowym. Ogłoszenie tego tekstu stało się jednym z powodów wyrzucenia Poleszaka z pracy w IPN, kierowanym od niedawna przez Karola Nawrockiego. Wstępem była potępiająca tekst i autora „recenzja” sygnowana przez dwóch historyków z IPN wspomaganych przez lokalnych „researcherów”. Wbrew praktykom przyjętym w świecie naukowym polemika nie została nadesłana do wydawnictwa, gdzie opublikowano krytykowany tekst, co uniemożliwiło autorowi ustosunkowanie się do stawianych mu zarzutów. Odpowiedź Poleszaka zamieściliśmy na stronie internetowej pisma.

Rok 2020 stanowił także istotną cezurę w rozwoju edytorskim naszego rocznika. Uruchomiliśmy wówczas nową stronę internetową czasopisma (www.zagladazydow.pl) opartą w całości o system Journal Systems (OJS). Był to krok w kierunku spełniania najwyższych standardów wydawniczych zarówno w przestrzeni prezentacji artykułów, jak i pracy redakcji. Wszystkie opublikowane dotychczas teksty udostępnione zostały w formule Open Access, zachowując najbardziej preferowany w otwartej nauce standard Diamentowy (CC-BY 4.0). „Zagłada Żydów” ukazuje się zarówno w wersji drukowanej, jak i elektronicznej. Rocznik dostępny jest także (od numeru 1) w formatach eBook dostosowanych także do użytku przez osoby niewidzące i słabowidzące.

Kolejne tomy (17 i 18) poświęcone były ponownie kiczowi holokaustowemu (tym razem zwracając uwagę m.in. na obecność tematu w grach komputerowych i literaturze pięknej). Osobny blok tematyczny poświęciliśmy twórczości Artura Żmijewskiego i toczonym wokół jego filmu *Berek* kontrowersjom oraz szeroko pojętej problematyce ucieczek przed wojną i Zagładą. Publikowane teksty dotyczyły ucieczek Żydów do Związku Sowieckiego w okresie 1939–1941, opuszczania gett, ucieczek z pociągów śmierci, poza granice okupowanej Polski – na Słowację, Węgry, a nawet do Wielkiej Brytanii, a z drugiej strony ukrywania prawdziwej tożsamości w partyzantce komunistycznej. Uwagę zwraca odkryte przez Michała Trębacz z Muzeum Polin (obecnie dyrektora ŻIH) w jednym z nowojorskich archiwów sprawozdanie Szmula Zygielbojma, członka Rady Narodo-

wej przy Rządzie RP w Londynie, bezpośrednio po rozmowie z przybyłym z okupowanej Polski emisariuszem Janem Karskim na początku grudnia 1942 r., które pozwoliło na rozstrzygnięcie wielu funkcjonujących w literaturze przedmiotu niejasności.

Na tom 19 złożyły się dwa bloki tematyczne: historia powstania w getcie warszawskim z perspektywy 80. rocznicy i powojenne rozliczenia. Wśród publikacji warszawskich wyróżnia się artykuł wiodącej badaczki Zagłady z Izraela Havi Dreifuss o powstaniu i funkcjonowaniu komendy Żydowskiej Organizacji Bojowej rozstrzygający wiele kwestii spornych, w tym dotyczącą treści funkcjonującego w polskim i izraelskim piśmiennictwie w kilku wersjach listu komendanta ŻOB Mordechaja Anielewicza. Jego uzupełnieniem są nieocenzurowane wspomnienia ważnych uczestników żydowskiej konspiracji, omówienie historii archiwum Kibucu Bohaterów Gett w Izraelu zawierającego unikalne materiały źródłowe oraz analizy powojennych upamiętnień. Blok dotyczący rozliczeń zawiera teksty na temat procedury ekstradycyjnej nazistowskich zbrodniarzy, postępowań sądowych przeciwko niemieckim funkcjonariuszom z jednego z podkrakowskich powiatów w PRL i obu państwach niemieckich oraz przypadków bezskutecznych prób szukania sprawiedliwości przez Żydów bezpośrednio po zakończeniu wojny.

Tematyka 20 numeru poświęcona była psychologicznym aspektem Zagłady. O spotkaniu historii z psychologią pisali Michał Bilewicz i Karolina Marcinkowska, przedstawiając, jak w psychologii społecznej zmieniał się rozumienie zachowania ofiar, sprawców i świadków poczynając od słynnego eksperymentu Stanleya Milgrama. Inne teksty dotyczyły psychoanalitycznej analizy snów zapisanych w relacjach i wspomnieniach (tematyki tej dotyczył też opublikowany dziesięć lat wcześniej tekst Barbary Engelking), badania emocji ofiar Zagłady, pomocy terapeutycznej dla ocalałych. Ważna jest psychologiczna analiza traumy wywołanej pobytem w getcie i nazistowskich obozach u Dawida Wdowińskiego, lekarza psychiatry, a zarazem polityka związanego z Żydowskim Związkiem Wojskowym, przeprowadzona przez amerykańskiego psychologa Stanleya S. Seidnera.

Spośród innych publikacji najważniejsze jest studium autorstwa Moniki Stolarczyk-Bilardie związanej z uniwersytetem w Leuven stanowiące efekt jej kwerend w otwartym kilka lat temu dla badaczy archiwum watykańskim (*„Skoro Stolica Apostolska w 1942 wiedziała o tych wszystkich rzeczach, to dlaczego nie wykrzyczała [tego] świata?” Watykan wobec Zagłady: informacje z okupowanej Polski i ich odbiór za Spiżową Bramą, 1941–1943*). Artykuł rozstrzyga szereg zasadniczych kwestii dotyczących sposobu pozyskiwania przez Watykan informacji z okupowanej Polski, a także zaniechań Piusa XII i dyplomacji watykańskiej, podnoszonych również w publikacjach zamieszczanych w naszym roczniku. Publikacja tego jakże ważnego tekstu, również w języku angielskim, stanowi dla redakcji źródło ogromnej satysfakcji.

Wydania anglojęzyczne

W 2008 r. ukazał się pierwszy tom wydawnictwa „Holocaust. Studies and Materials” zawierający najciekawsze w ocenie redakcji teksty zamieszczone w pierwszych trzech tomach „Zagłada Żydów. Studia i Materiały”. Naszym celem była promocja polskich autorów i ich publikacji za granicą. Kolejne tomy wydawaliśmy w latach 2010, 2013 i 2017. W następnych latach brak środków na przekłady wymusił dłuższą przerwę. Wydawanie anglojęzycznej wersji drukowanej „Holocaust. Studies and Materials”, nawet w niewielkim nakładzie, uznaliśmy za nazbyt kosztowne i bezcelowe w sytuacji powszechnego dostępu *on-line* do wszystkich tekstów. Tłumaczenia artykułów pierwotnie składających się na 5 tom edycji anglojęzycznej zostały udostępnione wyłącznie w wersji elektronicznej i w innej formule: stanowią uzupełnienie oryginalnych tekstów publikowanych w tomach 14–20.



Ryc. 2. Okładka anglojęzycznego numeru „Holocaust. Studies and Materials”
wydanego w roku 2008

Planujemy na bieżąco publikowanie tłumaczeń wybranych tekstów, artykuły nadesłane w języku angielskim będą zamieszczane w wersji oryginalnej wraz z tłumaczeniem na język polski.

Finansowanie i punktacja

Pierwsze numery pisma były dofinansowywane z programu operacyjnego Czasopisma MKiDN, niekiedy z odwołania. Tom 6 nie otrzymał dotacji – zabrakło jednego punktu. Odwołanie zostało wysłane na ręce wiceministra Tomasza Merty w połowie marca 2010 r., krótko przed jego śmiercią w katastrofie lotniczej. Środki jednak wówczas pozyskaliśmy.

Od 2018 roku pismo nie otrzymywało już żadnego wsparcia ze strony Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Na szczęście uzyskaliśmy, jak większość redakcji, grant Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na modernizację strony internetowej (2019–2020). Nie bylibyśmy w stanie zrealizować jej ze środków naszego Stowarzyszenia. Odtąd publikowaliśmy pismo wyłącznie z funduszy pozyskiwanych od krajowych i zagranicznych instytucji i osób prywatnych. Ostatnie numery ukazywały się w dużej części ze środków własnych. Pismo finansowali: (lista w kolejności chronologicznej): The Force for International Cooperation on Holocaust Education and Research, The Fund for Support of Jewish Institutions or Projects outside Norway, The Rothschild Foundation Europe, Fundacja „Miejsce Pamięci”, Narodowe Centrum Kultury, Conference on Jewish Material Claims Against Germany, Fundacja PZU, Stowarzyszenie Żydowski Instytut Historyczny, North American Council for the Legacy of Polish Jews, Taube Philanthropies, Fundacja Agory, Elkana Fellowship oraz osoby prywatne: Stefan A. Carter, Artur Franczak, Izabela Grocholski, Irene Kronhill Pletka, Wiktor Markowicz, Michał Rusiecki, Jerzy Starczewski oraz kilku darczyńców, którzy chcą pozostać anonimowi.

Daleko większym zagrożeniem, niż niedostatek środków, stało się przyznanie pismu w 2019 r. przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego nieadekwatnej do jego znaczenia i kryteriów liczby punktów: 20. Widzieliśmy w tym świadomą próbę degradacji naszego przedsięwzięcia. Dla pracowników PAN i uniwersytetów, zwłaszcza zaś dla badaczy i badaczek młodego pokolenia, publikowanie na naszych łamach stało się działalnością nieracjonalną z punktu widzenia ich interesów ewaluacyjnych. Ta sytuacja, pomimo zmiany politycznej przed dwoma laty i szumnych zapowiedzi wprowadzenia zmian, trwa nadal. Coraz dotkliwiej odczuwamy trudności w pozyskiwaniu tekstów – świadczą o tym także odzewy na rozsyłane rokrocznie Call for Articles. Wyrazy solidarności i wysoka ocena naszego pisma nie zawsze idą w parze z przyjmowaniem zaproszeń do publikacji. Ciągłe możemy liczyć na emerytowanych pracowników nauki, w tym tych najbardziej wybitnych, pracowników muzeów, regionalistów, a także autorów zagranicznych. Oraz na tych, którzy zdając sobie sprawę z konsekwencji, działać będą prze-

ciwko własnym potrzebom kolekcjonowania punktów. A także interesowi zatrudniających ich uczelni i instytutów. To samo dotyczy członków redakcji, zgodnie z wyjściowymi założeniami zamieszczających, rzecz jasna po pozytywnej weryfikacji recenzentów zewnętrznych, swoje teksty na łamach rocznika.

Doraźne zmiany na liście czasopism punktowanych nie objęły naszego rocznika. Dwa listy skierowane do MNiSW o rozważenie dokonania korekty zmiany punktacji pozostawały bez odpowiedzi. Otrzymaliśmy ją dopiero na kolejny monit, już po zmianie na stanowisku ministra. W wysłanym 10 lutego br. piśmie Kierownictwo Departamentu Nauki, zalecało nam cierpliwość i poinformowało o rozpoczęciu prac nad projektem nowego wykazu publikacji naukowych, którego ogłoszenie przewidziane zostało w 2026 r. Nie chcemy dla siebie żadnych przywilejów i wyjątkowego traktowania. Wystarczy nam punktacja wprost wynikająca z zapisów procedury ewaluacyjnej. Przeciagający się stan niepewności coraz bardziej utrudnia politykę redakcyjną. Pomimo zaawansowanych przygotowań niektórzy członkowie redakcji skłaniali się ku idei niewydania tomu w 2025 r. lub też wydania dwóch numerów w 2026 r. Tego rodzaju manifestacja wiązałaby się z przerwaniem ciągłości wydawania pisma, co groziłoby poważnymi reperkusjami, np. w kontekście starań się o wejście do bazy Scopus.

Najnowszy numer i perspektywy

Zgodnie z zapowiedziami pod koniec roku ukaże się 21 tom rocznika. Tematem przewodnim jest 25. rocznica publikacji *Sąsiadów* Jana Tomasza Grossa. Trzy teksty dotyczą recepcji tej książki w Niemczech (Stephan Lehnstaedt z Touro College w Berlinie), dyskusji nad „trudnymi tematami” na Litwie (Stanislovas Stasiulis i Violeta Davoliūtė z Instytutu Historii Litwy), oraz wpływu Grossa na społeczne badania nad Holocaustem (amerykańscy badacze Jeffrey Kopstein i Jason Wittenberg). Blok uzupełniają refleksje Agnieszki Haski z IFIS PAN, wygłoszone podczas okolicznościowej sesji zorganizowanej na Wydziale Historii Uniwersytetu Warszawskiego 16 maja br. Do kontekstu rocznicowego nawiązuje też tekst redaktora naczelnego o reakcjach polskiej konspiracji na przejawy rodzimej przemocy antyżydowskiej w latach 1940–1941. Plany dotyczące tego bloku były daleko bardziej rozbudowane, lecz z różnych powodów nie udało się ich zrealizować. Inne teksty zamieszczone w tomie poświęcone są mikrohistorii Zagłady, funkcjonowaniu utworzonych przez władze okupacyjne instytucji żydowskich w miejscowościach powiatu Lublin, a wreszcie pytaniu o ludową historię Zagłady. W dziale recenzji znalazło się omówienie kilku publikacji wydanych przez nieistniejący już Instytut Dziedzictwa Myśli Narodowej im. Romana Dmowskiego i Ignacego Jana Paderewskiego autorstwa Grzegorza Krzywca z Instytutu Historii PAN. Natomiast do działu *Upamiętnienia* trafił tekst o problemach wynikających z faktu upamiętnienia Dmowskiego na terenie dzielnicy żydowskiej w Lublinie.

W przygotowaniu jest numer 22 na 2026 r. Tematem przewodnim będą współczesne konteksty badań nad Zagładą, w tym problematyka wpływu na warsztat badawczy udostępnianych w formie cyfrowej źródeł archiwalnych, baz danych i technologii, a z drugiej strony odchodzenie ostatnich świadków historii. Część tekstów zamówiona



Ryc. 3. Okładka najnowszego numeru „Zagłady Żydów. Studia i Materiały”
wydanego w roku 2025

została u autorów zagranicznych, którzy nie są więźniami polskiego systemu ewaluacji czasopism naukowych. Wobec braku pewności co do pojawienia się nowej punktacji krajowym badaczom i badaczkom nie jesteśmy w stanie niczego zagwarantować. Mimo tego w odpowiedzi na Call for Articles napłynęło kilka interesujących zgłoszeń. Zaplanowana jest też debata nad reperkusjami związanymi z reakcjami na izraelską interwencją w Gazie spowodowaną atakiem terrorystycznym z 7 października 2023 r. dla refleksji naukowej nad Zagładą w Polsce i na świecie. Należy zaznaczyć, że z punktu

widzenia większości członków zespołu, dla którego priorytetem jest działalność naukowa, nic się w traktowaniu tematu nie zmienia. Nie czuliśmy się też zobowiązani do zabierania głosu w tej sprawie i wydawania publicznych oświadczeń, choć czyniliśmy to w przeszłości w odniesieniu do innych kwestii. Będący odmiennego zdania Jacek Leociak zdecydował się na opuszczenie redakcji. Zmiany były jednak i tak nieuniknione. W skład redakcji wszedł badacz młodego pokolenia dr Tomasz Frydel, absolwent wydziału historii na Uniwersytecie w Toronto, współpracownik Muzeum Holokaustu w Waszyngtonie, oraz dr Aleksandra Bańkowska, historyczka, absolwentka UW, związana z IH PAN, a obecnie z IFiS PAN. Nie jest wykluczone, że skład redakcji zostanie poszerzony.

Tematyka na rok 2027 nie została jeszcze sprecyzowana – dyskutowaliśmy o tomie poświęconym kobietom, upamiętnieniom i inicjatywom edukacyjnym w kontekście porównawczym, politycznym ingerencjom w badania naukowe, a także starym i nowym kontrowersjom wokół liczb i szacunków uciekinierów przed Zagładą. Na pewno przed redakcją i jej zapleczem stoją nowe wyzwania. Może się też okazać, że kontynuowanie wydawania pisma naukowego poświęconego Holokaustowi nie tylko daje coraz mniej naukowej satysfakcji z wykonywanej pracy, lecz pozbawione jest sensu. Wówczas uznamy nasze zadanie za zakończone i skoncentrujemy się na realizowaniu indywidualnych projektów, zarzuconych z powodu obowiązków redakcyjnych.

Nie podejmujemy się krytycznego podsumowania zawartości rocznika i jego roli w życiu naukowym – pozostawiamy to odbiorcom*.

20 lat rocznika „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2005–2025

Tekst podsumowuje 20 lat działalności rocznika naukowego „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” (2005–2025), wydawanego przez Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN. Czasopismo powstało jako interdyscyplinarne forum prezentacji badań nad Holokaustem, łącząc historyków, socjologów, literaturoznawców i psychologów. Każdy tom poświęcony był innemu aspektowi Zagłady, m.in. relacjom polsko-żydowskim, kolaboracji, pomocy Żydom, roli Kościoła, kiczowi holokaustowemu, źródłom historycznym, powojennym rozliczeniom czy psychologicznym aspektem traumy. Wydawnictwo borykało się z problemami finansowymi i niską punktacją ministerialną, co utrudniało pozyskiwanie nowych tekstów. Mimo trud-

* W 2012 r. redakcja otrzymała Nagrodę Specjalną w ramach Nagród Historycznych Polityki. „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” jest najczęściej cytowanym polskim pismem naukowym w wydawnictwach zagranicznych w tym obszarze tematycznym (Dariusz Stola, Natalia Aleksion, *Polska historiografia w zagranicznych badaniach Zagłady: zwiad w gęstniejącym lesie*, [w:] *Człowiek twórcą historii*, red. Cezary Kukło, Wojciech Walczak, t. VII, *Miejsce historii w edukacji humanistycznej w XXI*, część 1, Białystok 2024, s. 88–89).

ności, pismo zachowało wysoki poziom merytoryczny i międzynarodowy zasięg, publikując także wersje anglojęzyczne. W ostatnich latach redakcja mierzy się z wyzwaniami związanymi z polityką historyczną, zmianami w składzie oraz niepewnością co do przyszłości wydawnictwa.

Słowa kluczowe: Zagłada Żydów, Centrum Badań nad Zagładą Żydów, relacje polsko-żydowskie, pomoc Żydom, Kościół i Zagłada, źródła historyczne, powojenne rozliczenia

20 years of the journal “The Holocaust of the Jews: Studies and Materials” 2005–2025

The text summarizes 20 years of the academic journal “Zagłada Żydów. Studia i Materiały” (“Holocaust. Studies and Materials”) published by the Center for Holocaust Research at the Institute of Philosophy and Sociology of the Polish Academy of Sciences (IFiS PAN) from 2005 to 2025. The journal was established as an interdisciplinary platform for presenting Holocaust research, bringing together historians, sociologists, literary scholars, and psychologists. Each volume focused on different aspects of the Holocaust, such as Polish-Jewish relations, collaboration, aid to Jews, the role of the Church, Holocaust kitsch, historical sources, postwar reckoning, and psychological trauma. The publication faced financial challenges and low ministerial evaluation scores, making it difficult to attract new submissions. Despite these obstacles, the journal maintained high academic standards and international reach, including English-language editions. In recent years, the editorial team has faced challenges related to historical policy, staff changes, and uncertainty about the journal’s future.

Key words: Holocaust, Center for Holocaust Research, Polish-Jewish relations, aid to Jews, Church and the Holocaust, historical sources, postwar reckoning